

УДК 341.223.14:364-787.522(477.72)"2022"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-12>

УРБАНІСТИЧНІ ВИМІРИ ОКУПАЦІЙНОЇ ДІЙСНОСТІ: ХЕРСОНСЬКИЙ ДОСВІД ПОВСЯКДЕННОГО ПОРТРЕТУВАННЯ

Черемісін Олександр Вікторович,

*доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Михайленко Галина Миколаївна,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

irida@ukr.net

orcid.org/0000-0002-1160-8754

Мета дослідження – вивчити особливості окупації на прикладі Херсона під час широкомасштабної російсько-української війни у березні–листопаді 2022 р. **Методологічною основою дослідження** стали такі методи: аналізу, синтезу, спостереження, фронтиру, локальної історії, повсякденності, усної історії. **Основні результати дослідження.** 1 березня 2022 р. Херсон став першим обласним центром, захопленим з початку широкомасштабної російської агресії, та третім з початку російсько-української війни у 2014 р., тимчасова окупація якого тривала 8 місяців і 10 днів до 11 листопада 2022 р. Досліджуваний період характеризується захопленням обласного центра Херсон і перебування його у тимчасовій окупації російських військ. У статті робиться спроба на повсякденному рівні зрозуміти й окреслити особливості перебування Херсона в окупації. У ході дослідження запропонована періодизація тимчасової окупації міста з поділом на три періоди: 1) трансформаційний (березень – кінець травня 2022 р.); 2) інтеграційний (кінець травня – початок жовтня 2022 р.); 3) реструктуризаційний (початок жовтня – початок листопада 2022 р.). Кожен етап мав свою специфіку та особливі контури повсякденного сприйняття ходу військового конфлікту, мав свої межі і внутрішню логіку, що відбивалось на моральному сприйнятті цивільним населенням ходу військової кампанії та очікування визволення. У ході роботи були виявлені особливі характеристики кожного періоду та обґрунтовані переходи з одного періоду в інший. Запропоновано ставитись до окупації Херсона як до особливого типу окупаційної практики російського режиму. Дослідження доповнено повсякденними практиками життя місцевого населення як на основі усних історичних відомостей, так і на основі рефлексії особистого перебування в тимчасово окупованій зоні. **Висновки.** У висновках визначені хронологічні межі та особливості окупації на прикладі Херсона. Запропонований і обґрунтований поділ тимчасової окупації Херсона на три періоди. Доведено нездійсненність планів агресора щодо інкорпорації Херсона до складу російської федерації і провальність штучної «новоросійської» теорії.

Ключові слова: Південь України, Херсон, окупація, широкомасштабна російсько-українська війна, визволення, повсякденність.

URBAN DIMENSIONS OF THE OCCUPATION REALITY: KHERSON EXPERIENCE OF EVERYDAY PORTRAITING

Cheremisin Oleksandr Viktorovich,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History, Archaeology
and Teaching Methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Mykhaylenko Halyna Mykolayivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archaeology and Teaching Methods
Kherson State University
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754*

The research purpose is to examine specificity of occupation exemplified by Kherson during the full-scale Russian-Ukrainian war in March–November 2022. **Methodological foundations** of the study involve such methods as analysis, synthesis, observation, frontier, local history, everyday life and oral history. **Main research results.** On March 1, 2022 Kherson became the first regional center occupied after the beginning of the full-scale Russian aggression and the third one – after the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014. Its temporary occupation had lasted 8 months and 10 days by November 11, 2022. The examined period is characterized by capturing the regional center Kherson and its being occupied temporarily by Russian armed forces. The research makes an attempt to comprehend and outline specificity of Kherson's being under occupation in everyday life aspects. The study suggests a periodization of the city's temporary occupation divided into three periods: 1) transformational (March – the end of May, 2022); 2) integrational (the end of May – the beginning of October, 2022); 3) restructuring (the beginning of October – the beginning of November, 2022). Each stage had its own specificity and special contours of everyday perception of the war conflict, had its boundaries and internal logic that reflected on civilians' psychological perception of the course of the war campaign and their expectations of liberation. The research finds out special characteristics of each period and substantiates transitions from one period to another. It suggests considering occupation of Kherson as a special type of the Russian regime's occupation practice. The study also involves depiction of the local population's everyday life based on oral history information and personal reflections of staying in the temporarily occupied zone. **Conclusions.** The conclusions determine chronological boundaries and specificity of occupation exemplified by Kherson. The research suggests and substantiates division of Kherson's temporary occupation into three periods. The study proves impossibility to realize the aggressor's plans concerning incorporation of Kherson into Russian federation and failure of the artificial «novorossia» territory.

Key words: Southern Ukraine, Kherson, occupation, full-scale Russian-Ukrainian war, liberation, everyday life.

Вступ. Актуальність досліджуваної проблеми має підґрунтя у глибокому переосмисленні статусу Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу. Це зумовило зміни у розумінні новітньої історії України. Важливо зрозуміти хід сучасної широкомасштабної російсько-української війни на прикладі окупації Херсона у 2022 р. та продемонструвати домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку земель Півдня України.

За останній час було опубліковано не дуже багато досліджень, пов'язаних з нещодавніми подіями. З огляду на це можна виділити дослідження Д. Мальчикової та І. Пилипенко, які порушували питання про ключові виклики, що встали перед херсонцями у період окупації: 1) милітаризація міського простору та повсюдне відчуття безправності з кричущими порушеннями прав людини; 2) відсутність доставки гуманітарних вантажів,

припинення діяльності місцевого бізнесу, банківської системи і введення в обіг російського рубля; 3) ліквідація систем доступу до українського зв'язку і ЗМІ, окупація інформаційного простору і трансформація міської ідентичності; 4) масовий виїзд населення з окупованого міста (Мальчикова, Пилипенко, 2022: 6–15).

Херсонський дослідник С. Водотика у своєму науковому доробку порушував питання про спробу зрозуміти і показати, як змінювалося життя Херсона у перші тижні після окупації (Водотика, 2022).

Спробу соціологічного аналізу проявів колабораціонізму на територіях Запорізької та Херсонської областей провів О. Зубченко. У ході дослідження він дійшов висновків, що серед посічників ворога домінували представники вищих соціальних верств, які входили у структуру державного управління і мали змогу діяти від імені держави (Зубченко, 2022: 15–23).

Однак, незважаючи на те, що наукове осмислення цього періоду тільки починається, слід підкреслити, що попередні дослідження зосереджувалися на повсякденних практиках мешканців міста й автори не наголошували на особливостях херсонської моделі окупації та не порушували питання про необхідність періодизації цього явища.

Метою статті є дослідження особливостей окупаційної реальності херсонського досвіду з 01.03. 2022 р. по 11.11.2022 р. та обґрунтування необхідності періодизації окупаційного періоду в історії міста.

Здобувши незалежність у 1991 р., українці реалізували багатовікову мрію про створення і розвиток власної соборної держави. До 2014 р. українська територія не ставала ареною військових міжнародних конфліктів, оскільки це підкріплювалось міжнародними домовленостями і без'ядерним статусом України. Це було наслідком схвалення Верховною Радою заяви про без'ядерний статус у жовтні 1991 р. У грудні 1991 р. Україна підписала Мінську Угоду СНД, яка передбачала, що держава розукомплектовує запас тактичного озброєння до кінця 1994 р. У жовтні 1993 р. Верховна Рада ухвалила відповідну військову доктрину, в якій зазначалось, що на міжнародній арені Україна проголошує свій без'ядерний статус і держава вважає застосування ядерної зброї неприпустимим. Такі кроки були затверджені Будапештським меморандумом, який підписали 5 грудня 1994 р. Відповідно до документа Україна відмовлялась від ядерного озброєння і отримувала гарантії безпеки територіальної цілісності від США, Британії та росії. Пізніше до домовленості долучилися Франція та Китай.

Такі кроки зумовили пріоритети України після здобуття незалежності у зовнішньополітичних відносинах, головна сутність яких зводилась до таких напрямів, як:

- розвиток європейського співробітництва;
- розгортання відносин у рамках СНД;
- активна участь у роботі ООН та інших міжнародних інституцій;
- налагодження і покращення взаємин зі США та країнами-учасницями НАТО;
- пріоритетний розвиток зі стратегічним партнером – росією.

Такі напрями зовнішньополітичної діяльності України зумовили два головних спрямування розвитку держави: «Європейський вибір» та «російський вибір». Розвиток України до 2014 р. продемонстрував перевагу саме «Європейського вибору», що поклало початок внутрішньополітичній боротьбі всередині держави і мало наслідком розгортання «Революції Гідності», яка призвела не лише до зміни Президента, а й вектора зовнішньополітичної орієнтації саме на включення України до Європейського Союзу. Політичну частину угоди українська держава змогла підписати 21 березня 2014 р. (Угода про асоціацію, 2014).

Такі кроки України шляхом «Європейського вибору» призвели до загострення взаємин із росією, яка не мала бажання мирно відпускати Україну і

розпочала військову агресію шляхом анексії Криму та військового наступу на території Донецької та Луганської областей. Взаємозв'язки України та росії і до цього мали багато «гострих кутів». Такі теми, як «економічні взаємини», «Крим та Севастополь», «статус російської мови», ніколи не вщухали на політичному, соціальному, медійному просторі і ускладнювали, робили неоднозначними взаємини між країнами.

З початком військової агресії росії проти України у 2014 р. сформувалася тимчасово окупована територія, на яку фактично не поширювався контроль української влади. Під цими територіями визнавались Автономна Республіка Крим, статус якої був визначений Верховною Радою України від 15 квітня 2014 р., та окремі райони, міста і селища Донецької та Луганської областей, статус яких визначила Верховна Рада 17 березня 2015 р.

Правовий режим тимчасово окупованих територій визначив Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» з уточненнями закону про суверенітет України над Донбасом (Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», 2014). Уже відповідним Указом Президента України від 7 лютого 2019 р. були точно визначені територіальні межі у лінії розмежування на Донбасі з точним переліком районів, міст та селищ (Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях», 2019). У засобах масової інформації найчастіше використовували загальну аббревіатуру ОРДЛО (окремі райони Донецької та Луганської областей).

Станом на 2021 р. у межах тимчасово окупованих територій, за даними державної статистики, нараховувалося 43 тис. кв. км, тобто близько 7% українських земель (Україна у цифрах 2021, 2022: 2).

На міжнародній арені з метою деескалації російської агресії проти України 11–12 лютого 2015 р. були підписані Мінські домовленості (Коментар МЗС України, 2015) у форматі «нормандської четвірки» між лідерами Німеччини, Франції, України та росії, що загалом не зупинило військової агресії росії на Донбасі (лише зафіксувало лінію фронту та зменшило інтенсивність військових дій) та не актуалізувало питання деокупації Криму. Відповідно до таких заходів Україна прийняла Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» від 16.09.2014 р. із внесеними змінами відповідно у редакції від 18.12.2021 р. (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України»). Під час пресконференції президента росії 22 лютого 2022 р. була зроблена заява про те, що мінські домовленості втратили свою силу, оскільки росія визнає незалежність так званих «донецької» та «луганської народних республік».

Із самого початку нової фази до героїчного збройного протистояння українського народу

проти російської агресії долучилась і Херсонська область, яка з першого дня стала ареною військового зіткнення. Після 5-денних боїв Херсон був захоплений російськими військами 1 березня 2022 р., з чого почалась довготривала окупація, яка тривала 8 місяців і 10 днів і завершилась 11 листопада 2022 р.

Періодизація окупації Херсона

Саме захоплення Херсона 1 березня 2022 р. відбувалось з декількох напрямів і супроводжувалось масованими обстрілами з різних видів озброєння. Застосовувались установки Град, стрілецька зброя, танки, БТри, БМД тощо. За особистими спостереженнями було обстріляно більше 100 цивільних, інфраструктурних, адміністративних, освітніх об'єктів. У перші ж дні війни були вбиті і поранені. Одними з перших постраждалих у Херсоні були представники територіальної оборони (ТРО). Встановлення прізвищ усіх причетних до створення, діяльності ТРО Херсона потребує тривалого часу. Херсонське ТРО героїчно прийняло нерівний бій із російськими агресорами у «Бузковому парку». Однак озброєні лише гранатами та вогнепальними сумішами тероборонівці не змогли довго чинити спротив і більшість з них загинула. Серед убитих були і цивільні громадяни, які невчасно виявились на лінії вогню. Окрім цих подій, захоплення Херсона військовими РФ супроводжувалось мародерствами, пограбуваннями, гвалтуваннями, затриманнями цивільного населення, і доля багатьох людей ще досі залишається невідомою.

У результаті Херсон виявився першим обласним центром, який було захоплено після початку повномасштабного вторгнення, і третім після початку військової агресії РФ з 2014 р.

Повний період окупації Херсона можна умовно поділити на 3 періоди:

– 1 період активної фази окупації – трансформаційний: березень – кінець травня 2022 р. Відбувся різкий перехід до іншої «паралельної» реальності, в якій окупанти: розірвали транспортне і логістичне сполучення з Україною, почали встановлювати інформаційну блокаду українського радіо та телебачення, посилено поширювали у засобах масової інформації російську пропаганду, максимально скоротили життєвий простір місцевим мешканцям, встановивши величезну кількість блокпостів та запровадивши комендантську годину. Відбулася «революція» цін, провадилося залякування цивільного населення, ліквідація або суттєве скорочення місцевого бізнесу та ініціатив, заборонили будь-які зв'язки з Україною та транспортне сполучення, було припинено ввезення будь-якої продукції з України;

– 2 період – інтеграційний: кінець травня – кінець вересня 2022 р. Здійснювалася пряма заборона діяльності української банківської системи та розпочалося відкриття російських банків; запроваджувалася російська валютна система; відбувалася підготовка до проведення так званого «псевдореферендуму»; було повністю заблоковано доступ до українських мобільних мереж із одночасним по-

ширенням російських зразків мобільного зв'язку та Інтернету; відбувалося силове захоплення закладів освіти, що супроводжувалося запровадженням російських програм навчання. Проводилася масова агітація щодо отримання російських паспортів; здійснювалися агресивні заходи, пов'язані з переєстрацією бізнесу за російськими документами і стандартами; здійснювалося масове завезення і збут російської продукції;

– 3 період – реструктуризаційний: кінець вересня – початок листопада 2022 р. Розпочалося поступове згортання російської присутності в місті, здійснювалася примусова евакуація населення, почалася нова хвиля «революції цін»; знищувалася місцева інфраструктура, відбувалися культурні грабунки (вивезення пам'ятників, архівних документів, музейних експозицій, навчального обладнання освітніх установ); припинилося функціонування закладів освіти за російською програмою. 11 листопада 2022 р. відбулося визволення Херсона, що супроводжувалося поверненням українського законодавства та відновленням контролю над Правобережжям області.

«Херсонська модель окупації»: особливості та відмінності

Говорячи про окупацію Херсона, доцільно визначити декілька важливих чинників. По-перше, у вітчизняному законодавстві ніяк не визначалася окупація юридичною термінологією. У засобах масової інформації та у щоденному спілкуванні захоплена росіянами територія називалась «тимчасово окупованою». Але не існує юридичних підстав так вважати, оскільки так і не було стосовно Херсонщини прийнято жодного юридичного документа, який би це підтверджував або спростовував. Не було прийнято жодного юридичного акта, який би надавав вказівки чи рекомендації українським органам місцевого управління та самоврядування в умовах військового захоплення міста. Це дає підстави стверджувати, що термінологія у визначенні «тимчасово окуповані території» Херсона та області не має юридичного закріплення. Херсонська область була захоплена у ході широкомасштабного наступу РФ і доцільніше ставитись до неї як до «захопленої». По-друге, на відміну від інших тимчасово окупованих районів, для Херсонщини не було надано жодного гуманітарного або «зеленого коридору». Це дає підстави стверджувати про характер становища Херсона та області як загарбаних територій.

Не було єдиного узгодженого погляду на статус Херсона і в окупаційній адміністрації, їхні ідеї змінювались залежно від військово-політичної кон'юнктури. Для початкового етапу окупації загарбники налаштовувались на проведення референдуму щодо проголошення у Херсоні так званої «херсонської народної республіки» (хнр), адже розраховували, що херсонці з квітами радісно будуть зустрічати своїх «визволителів» і готувались до донецько-луганської схеми окупованої території. Але цьому на заваді стало те, що більшість місцевих мешканців не сприйняли окупантів як визволителів і героїчно вийшли з мирними про-

тестами, які тривали протягом березня – початку квітня 2022 р. У зв'язку з цим план окупантів на побудову хнр провалився і довелося шукати інші варіанти окупаційного сценарію.

Новими підходами став план на інтеграцію Херсонщини до складу рф у вигляді або відродженої «новоросії», про недієздатність, штучність і анахронізм якої ми писали вже у своїх попередніх працях (Черемісін, 2017: 35–86; Мухайленко, Cheremisin, 2020: 36–45), або Таврійської губернії, причому останнє значно порушувало історичне адміністративно-територіальне районування минулої російської імперії, оскільки правобережна частина сучасної Херсонської області не входила до складу Таврійської губернії. Ці плани широко обговорювалися окупантами у Херсоні, але на заваді їх реалізації постав цивільний громадський спротив у вигляді «ненасильницького несприйняття дій окупантів» та поширеного партизанського руху у травні–липні 2022 р. Ці аспекти виражалися в тому, що місцева громадськість у своїй більшості ігнорувала російський рубль і користувалася українськими платіжними системами, масово відмовлялась брати участь у процесі російської паспортизації, не сприймали ані «новоросійський», ані «таврійський» плани з інтеграції Херсона до росії. На заваді реалізації планів окупантів активно виступили партизани, «рух жовтої стрічки». У цей період вони досягли активної фази діяльності, яка виражалась у поширенні в місті національної української символіки, підриві представників окупаційної адміністрації, поліції, колаборантів.

Наступним кроком реалізації процесу інтеграції Херсона до складу рф стала ідея прямої анексії регіону через організацію та проведення псевдореферендуму у серпні–вересні 2022 р. Сам псевдореферендум відбувся протягом 23–27 вересня 2022 р. За особистими спостереженнями авторів, відсоток тих херсонців, які не підтримували такі дії, коливався в межах 70% населення, активну підтримку така ідея знайшла тільки в межах не більше 10% населення, а 20% здебільшого виражали нейтральне відношення. Тому сам псевдореферендум не носив яскраво вираженого проросійського характеру, а був, навпаки, негативно сприйнятий жителями Херсона.

Маючи низьку явку на псевдореферендумі у Херсоні, окупанти використовували різні підходи для максимального збільшення кількості голосуючих: робили поквартирні та подомові обходи разом з озброєними військовими, залякували розправою і автоматами, возили виборчі комісії по дворах, обіцяли за голоси грошові премії (від 10 до 40 тис. руб.) тощо. Але ці заходи виявились малоефективними, оскільки абсолютна більшість херсонців виявилась не лояльною до подібних заходів і відмовлялась брати в ньому участь. У дні псевдореферендуму навіть вулиці виглядали порожніми – люди намагалися максимально убезпечити себе від зустрічі з колаборантами, що агітували долучитися до «волевиявлення». Оголошені результати херсонського псевдореферен-

думу абсолютно не узгоджувались із реальним станом справ. За оприлюдненими даними кількість бажаючих приєднатися до росії на території Херсонської області становила 83%. Тож навіть фейкові результати показали недисциплінованість мешканців Херсонщини, оскільки в інших регіонах результати псевдореферендумів були значно вищими. Наприклад, по Запорізькій області показано результат у 84%, у Донецькій – 94%, а Луганській – 97% (Російські «псевдореферендуми» під дулами автоматів, 2022). Це демонструє ще одну характерну рису Херсонщини – максимально низький рівень підтримки ідеї інтегруватися до складу росії, навіть з урахуванням фейкових підтасованих даних.

За результатами псевдореферендуму росія оголошувала Херсон та Херсонську область територією рф, але це виявилось тільки на папері. Реальній інкорпорації не судилося відбутись у зв'язку з масовим цивільним протестом та активізацією наступу ЗСУ в Херсонській області у жовтні 2022 р. Тому у результаті становище Херсона виявилось незмінним в адміністративно-територіальному та юридичному вимірах, а військам рф разом із невеликою групою прихильників та колаборантів довелося швидко евакуюватися з Херсона наприкінці жовтня – на початку листопада 2022 р., повністю знищивши наостанок міську інфраструктуру і залишивши містан без електрики та водопостачання, а вже 11 листопада 2022 р. Херсон зустрічав справжніх визволителів – ЗСУ.

Отже, для херсонців виявились неприйнятними тези російської пропаганди, яка активно розкручувалась у міському середовищі: «Херсон – русский город», «русские и украинцы один народ – единое целое», «Суворов – защитник Херсона», «россия здесь навеки» та інші. Усе це створювало дискомфортне інформаційне середовище для більшої частини містян, але в щоденній побутовій практиці ці постулати абсолютно нічим не підкріплювались. Теза про те, що росіяни та українці один народ у практиках повсякденного життя тільки спростовувалась. Усе українське заборонялось, за використання української символіки переслідували, гривню і банківську систему забороняли, за український паспорт могли прикладом вдарити у груди, використання української мови додавало загарбникам агресивності, могли завдати фізичних ушкоджень, заарештувати, відправити «на підвал».

Жодним чином окупанти не виявляли ідентифікації херсонців як росіян і в простих розмовах. Загальновживаними фразами щодо українського населення стали «ждуни» та «хохли». Навіть коли з окупантами велась розмова російською, то все одно міське населення називали «хохлами».

Різна сфера ідентифікації пролягала і на фоні взаємин із кримчанами, багато яких приїхало торгувати в Херсон ліками, цигарками, алкогольною продукцією. Несприйняття один одного як громадян однієї держави проявлялась і в побутових розмовах. Херсонці й окупанти разом із кримчанами у сфері ідентифікації стояли по різні сторони барикад.

Так, наприклад, заходять військові рф у магазин, щоб скупитись (причому купували товари виключно за українські гривні) і кажуть: «Дайте колбасу». На що продавчиня запитує: «А вам якої? Нашої або вашої?» Військові рф уточнюють: «А розкажіть, в чому різниця між вашою і нашою?» У відповідь чують: «Наша – то Мелітопольська, а ваша – то кримська». Тоді військові рф кажуть: «Да нах... нам наша, вашу давайте!»

Подібним чином формувались відносини і з кримчанами, які часто вигукували українцям у слід: «Ждуны здавайтесь, никто вас больше не спасет, никому вы не нужны, россия здесь навсегда. Куда россия приходит, оттуда больше не уходит. Украина никогда не вернется, переходите на нашу сторону». Своєю чергою у відповідь чули, що «Херсон – це Україна», «Крим – це Україна». Тому саме такі тези херсонці захищали протягом усієї окупації. С. Водотика у своїй статті зазначав, що заклик «Херсон – це Україна» носив здебільшого лише вербальний виклик, але для тих херсонців, які перебували у самому місті, – це було насправді реальним закликом, оскільки побутові практики щодня переконували, що в місті більше українського, чим здавалося тим, хто перебував на підконтрольній території України. Крім цього, брендовим популярним херсонським закликом стала фраза: «Хер вам, а не Херсон!» А на побутовому рівні загальноживаними найменуваннями окупантів стали «орки», «свинособаки».

За власними спостереженнями, окупанти умовно поділили мешканців міста на 5 груп: 1 – проукраїнські активісти і представники правоохоронних органів, до яких застосовувалися терор і арешти; 2 – представники владних структур, працівники інфраструктурних підприємств, лікарі та освітяни, яких намагались перетягти працювати на свій бік для того, щоб підтримувати життєздатність міського середовища; 3 – це так звані «ждуни», до таких не застосовувались силові методи впливу, але намагались переконати засобами масової інформації і пропагандою, що росія тут дійсно назавжди; 4 – особи, які не співпрацювали з росіянами, але підтримували російську присутність у Херсоні; 5 – колаборанти, до них було найлояльніше ставлення і на багато їхніх недоречних дій навіть закривали очі.

У своїй статті Д. Мальчикова та І. Пилипенко цілком слушно виділяли ключові виклики, з якими довелося стикнутись херсонцям (Мальчикова, Пилипенко, 2022: 6–15):

1. Мілітаризація міського простору та повсюдне відчуття безправності з кричущими порушеннями прав людини.

2. Відсутність доставки гуманітарних вантажів, припинення діяльності місцевого бізнесу, банківської системи і введення в обіг російського рубля.

3. Ліквідація систем доступу до українського зв'язку і ЗМІ, окупація інформаційного простору і трансформація міської ідентичності.

4. Масовий виїзд населення з окупованого міста.

5. Комунікаційно-інфраструктурні практики.

Деякі моменти з цього переліку доцільно уточнити. У своїй статті Д. Мальчикова та І. Пилипен-

ко відзначали, що від початку захоплення міста росія повністю ігнорувала міжнародне гуманітарне право і керувалась логікою колективного покарання. Але, ігноруючи загалом міжнародне гуманітарне право, загарбницькі війська на першому етапі займалась роздачою гуманітарної допомоги. Пункти організованої видачі були розпорошені у місті і розташовувались у центрі біля Херсонської ОДА, біля ККЗ Ювілейний, у Таврійському мікрорайоні – по вул. 49 Гвардійської дивізії біля будинку № 15. Користувалась цією гуманітарною допомогою справді невелика група людей різного віку, соціальної приналежності і матеріального забезпечення. Більша частина міських мешканців украй негативно відносились до подібних практик, негативно оцінювала і коментувала дії тих херсонців, які брали «гуманітарку» від росіян. Подібним чином загарбники показово демонстрували, що вони виконують норми міжнародного права. Проте якість цієї так званої гуманітарної допомоги була вкрай низька, оскільки товари здебільшого були вже простроченими, тож нерідкими були випадки, коли містяни просто викидали цю гуманітарну допомогу. Також слід додати, що дійсно старі логістичні ланцюжки поставок товарів були обірвані, а гуманітарні вантажі з української території заборонялись, але частково дефіцит товарів покривався за рахунок привозу з АР Крим та місцевими сільськогосподарськими працівниками з області. Але внутрішній попит це повністю не забезпечувало. Тому щоденними практиками міського життя стали величезні черги. Пошук і купівля необхідних товарів/продуктів могли займати увесь світловий день, але період активності ще й обмежувався комендантською годиною.

Масштабна мілітаризація міського простору російськими військами не лише містила руйнацію соціальних інститутів та системи адміністративних послуг (Мальчикова, Пилипенко, 2022: 6–15), а і супроводжувалася скороченням міського життєвого простору до меж одного мікрорайону або навіть до розмірів однієї квартири/будинку. Також скорочення життєвого міського простору сильно позначалось і на кількості працюючих магазинів, особливо тих, які зберегли доступ до української банківської системи. Доводилось домовлятися з продавцями про час візиту до магазину, щоб зробити покупки, і розробляти цілу систему невербальних методів спілкування, щоб зрозуміти, чи слушний час для розрахунку через термінал чи ні. Разом із тим у місті сильно зросли ціни на товари. Так, наприклад, якщо до 24 лютого бензин у місті можна було придбати за 29–30 грн, то вже в березні він коштував 70–100 грн/літр. Загалом, до літа ціни на бензин впали і затримались на позначці 38 грн/літр і на такому рівні залишалась до кінця жовтня 2022 р. Нестача деяких товарів стала відчутною із самого початку захоплення міста. Наприклад, у перші тижні окупації було надзвичайно важко придбати молочні продукти. Дефіцитними стали дитячі речі, особливо які призначались для молодшого дитячого віку (підгузки, дитяче харчування). Важко було придбати одяг і промислові

вироби, не кажучи вже про електроніку, телекомунікаційну техніку тощо. Найбільш болісно на повсякденних практиках відбивалась відсутність нормального медичного обслуговування та доступу до ліків. Частково цей дефіцит покривався за рахунок привезення медикаментів із росії, але ціни на них були невиправдано завищеними, що унеможливлювало їх купівлю. Наприклад, тільки ціна на анальгін коливалась у межах 80–120 грн порівняно з 10 грн довоєнного часу. Деякі види медикаментів можна було придбати тільки за спеціальним замовленням із АР Крим і тільки за умови, якщо є російська картка мобільного оператора. Медикаменти нерідко продавалися просто на вулицях, з невеличких столиків, що перетворювалися на торговельний прилавок, часто навіть не в затінку, а на сонці. Тобто не дотримувалися жодних правил зберігання медикаментів!

Натомість, максимально низькими були ціни на сільськогосподарську продукцію з області. Місцеві фермери опинились у ситуації, коли не могли вивезти вирощене збіжжя на зовнішні ринки, тому на внутрішньому ринку овочево-фруктові товари можна було придбати в 1,5–2 рази дешевше, ніж на підконтрольних територіях. Так, наприклад, картопля коштувала 4–8 грн, капуста, морква, буряк – до 20 грн, кукурудза коливалась у ціні 5–20 грн, кавуни можна було придбати за 10–20 грн, яблука – до 35 грн. Своєю чергою завезені товари з АР Крим або росії сильно зростали в ціні. Прикметною особливістю була дешевизна алкогольних напоїв, які продавалися за цінами нижчими, ніж були до 24 лютого, в межах 40–80 грн, що значно вплинуло на рівень алкоголізації містян. Алкоголь продавався майже на кожному кроці абсолютно не контролювано як у пляшках, так і на розлив без врахування вікових обмежень.

Говорячи про окупацію росіянами міського інформаційного простору, слід відзначити не лише запроваджені обмеження (вимкнення трансляції українського телебачення, що здійснювалося через телевежу або Т2, українських радіостанцій та операторів мобільного українського зв'язку). Окрім заборон на українські засоби зв'язку, відбувалася монополізація ринку інтернет-послуг кримськими провайдерами, хоча окремі місцеві фірми продовжували підпільно надавати доступ до Інтернету. Так, наприклад, автори статті значну частину окупаційного періоду завдяки мужності працівників херсонського провайдера, що не пішов на співпрацю з окупантами та підпільно продовжував надавати користувачам Інтернет, мали доступ до цифрових засобів зв'язку, долучалися до телемарафону через YouTube та (що було найголовніше!) змогли дистанційно провадити викладацьку діяльність за українською програмою.

Але, аби скористатися Інтернетом для доступу на потрібні українські чи світові інтернет-платформи, необхідно було подолати ще одну перепону – блокування росіянами українських сайтів, соціальних мереж (фейсбук, месенджер, інстаграм), ютубу, гугл сервісів, зуму тощо. Вихід знаходився за умови користування спеціальним програмним

забезпеченням, наприклад, VPN-сервісами, які дозволяли обійти окупаційні заборони.

Окрім нових інтернет-провайдерів, у місті з'явився і телефонний зв'язок від кримських операторів. Поширення набув оператор «связной», картки якого продавали суто за паспортними даними. Аби уникнути користування послугами російських мобільних операторів, зв'язок підтримувався через соціальні мережі у місцях, де був доступ до Wi-Fi, а за потреби пересування містом телефон залишався вдома.

Потребує ілюстрування теза про те, що введення до обігу російського рубля як платіжного засобу з несправедливим обмінним курсом у травні 2022 р. спричинило чергову хвилю соціально-економічної дестабілізації. Введення в обіг російського рубля повноцінно так і не відбулось протягом усього окупаційного періоду. Щодо несправедливого обмінного курсу, то тут слід зауважити, що він був економічно необґрунтований і штучно прив'язаний до вирішення ідеологічних та політичних концепцій загарбників. Загалом обмінний курс між гривнею і рублем пройшов декілька етапів трансформацій, але коливався в межах 1:2 на початку окупації до 1:1,25 на завершальному етапі окупації. Такий курс встановлювався, попри всі закони логіки валютних операцій, і виражав тільки ідеолого-політичну волю окупаційної адміністрації, що прагнула захопити до користування рублем. Але при цьому українська гривня залишалась головним платіжним засобом усього періоду окупації Херсона. Рублі видавалися як пенсії, оплата праці колаборантів, соціальних виплат, але при цьому, за власними спостереженнями, навіть ті, хто отримував російські рублі майже одразу міняли їх на українські гривні, а багато хто навіть перераховував ці гроші на допомогу ЗСУ. При цьому слід зауважити, що російські рублі не ствердилися як повноцінний платіжний засіб. Цінники в магазинах обов'язково містили вказівку вартості товару у рублях, ними можна було розраховуватись, але вони приймалися вимушено, а решта видавалась тільки в гривнях. Також слід відзначити, що в російських магазинах, на заправках, що відкривалися за час окупації, спочатку заборонялося розраховуватися гривнями. Однак за таких умов вони функціонували недовго, близько 2–3 тижнів, і теж починали використовувати українську платіжну систему, оскільки мали незначну кількість покупців. Тому українська гривня була головним платіжним засобом протягом усього окупаційного періоду. З липня поширеним явищем стала наявність «мінял». Їх можна було знайти в центральних точках міста і таким чином провести банківські операції. При цьому користувались послугами «мінял» і російські військові, знімаючи гривні. Окупанти і самі розраховувались на ринку та в магазинах українською гривнею. Працювала система українського банкінгу, але за умови обережного користування, оскільки загарбники вираховували таких продавців і, як мінімум, забирали спеціальні технічні засоби, як максимум – «мішок на голову» і вивозили

в невідомому напрямку. Водночас працювала система переводів платежів з картки на картку, але за умови знаходження місця роздачі Wi-Fi.

Однак вищезазначений перелік окупаційних практик у міському просторі Херсона не можна вважати повним без урахування: специфіки і особливості діяльності органів місцевого управління та самоврядування; гендерних практик виживання в умовах окупації; діяльності комунальних служб і установ; реорганізації діяльності освітніх і культурних установ міста та багатьох інших проявів повсякденного життя. Ці аспекти передбачають подальше ґрунтовне дослідження.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що окупаційні практики міського простору дозволяють виділити декілька параметрів херсонського сценарію окупації: 1) окупація носила загарбницький характер, але не містила рис суцільного міського терору; 2) окупація не призвела до прийняття законодавчих актів, які б чітко визначали статус області, не було прийнято окремих законів, які б передбачали особливий статус органів місцевого управління і самоврядування, а тому термін «окупація» можна застосовувати лише умовно, водночас вважаючи,

що поняття «захоплення» більш коректно відображає дійсність херсонського досвіду; 3) інтеграція до складу рф Херсона не носила органічного характеру і була повністю провальною, оскільки на заваді цьому став рух опору цивільного населення, партизанський рух; 4) Херсон став фронтиним містом у процесі широкомасштабної агресії росії проти України і близькість ЗСУ сприяла збереженню позитивної моральної атмосфери.

У процесі перебування Херсона під контролем російських загарбників відбулась еволюція повсякденного життя в місті, яке можна поділити на 3 етапи: 1) трансформаційний; 2) інтеграційний; 3) реструктуризаційний. Кожен етап мав свою специфіку та особливі контури повсякденного сприйняття ходу військового конфлікту, мав свої межі і внутрішню логіку, що відбивалось на моральному сприйнятті цивільним населенням ходу військової кампанії та очікуванні визволення.

Дослідження проводилось у рамках реалізації наукової теми «Окупація та визволення Херсона: Антоновський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву», ініційованої ректором ХДУ професором Олександром Співаковським та затвердженої Наказом ХДУ № 120-Д від 20 лютого 2023 р.

Література:

1. Водотика С.Г. Місто, яке не боялося: Херсон у перші місяці російської окупації. *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2022. URL: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misyaczi-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqVOluy7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSlnq (дата звернення: 15.03.2023).
2. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
4. Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» від 16.09.2014 р. із внесеними змінами відповідно до редакції від 18.12.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
5. Зубченко О.С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. № 3(55). С. 15–23.
6. Коментар МЗС України щодо діяльності Трьохсторонньої контактної групи у контексті виконання вересневих 2014 р. та люневих 2015 р. Мінських домовленостей. URL: <https://mfa.gov.ua/news/3302-komentar-mzs-ukrajinishhodo-dijalynosti-tristoronnyoji-kontaktnoji-grupi-u-konteksti-vikonannya-veresnevih-2014-rta-lyutnevih-2015-r-minsykih-domovlenostej> (дата звернення: 15.03.2023).
7. Мальчикова Д., Пилипенко І. Окупаційний урбіцид: міський досвід і повсякденні практики населення (приклад Херсона, Україна). *Економічна та соціальна географія*. Київ. 2022. Вип. 88. С. 6–15.
8. Mykhailenko H., Cheremisin O. New Ukraine vs Novorossia: myths and realities of geopolitical changes during the second half of the XVIII – at the end of the XIX century. *Shkhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*, 2020, 14, 36–45. DOI: 10.24919/2519-058x.14.197177.
9. Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
10. Російські «псевдореферендуми» під дулами автоматів. URL: <https://tsn.ua/ato/rosiyski-referendumi-pid-dulami-avtomativ-yak-golosovali-okupovani-teritoriyi-i-scho-bude-dali-2168062.html> (дата звернення: 15.03.2023).
11. Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/322019-26050> (дата звернення: 15.03.2023).

12. Україна у цифрах 2021. *Статистичний збірник*. Київ, 2022. 46 с.
13. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : Олді-плюс, 2017. 598 с.

Referenses:

1. Vodotyka, S.H. (2022). Misto, yake ne boialosia: Kherson u pershi misiatsi rosiiskoi okupatsii [A city that was not afraid: Kherson in the first months of the Russian occupation]. *Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. Retrieved from: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misyaczi-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqV0luyp7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSIng (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy» [Law of Ukraine «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2014. № 26. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo rehuliuвання правового rezhymu na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy» [The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Regulation of the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
4. Zakon «Pro osoblyvyi poriadok mistseвого samovriadiuvannia v okremykh raionakh Donetskoi i Luhanskoi oblasti» vid 16.09.2014 r. iz vnesenymy zminamy vidpovidno u redaktsii vid 18.12.2021 r. [Law «On the Special Procedure of Local Self-Government in Certain Districts of Donetsk and Luhansk Regions»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
5. Zubchenko, O.S. (2022). Kolaboratsionizm na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Pivdnia Ukrainy: sotsiologichnyi aspekt [Collaborationism in the Temporarily Occupied Territories of Southern Ukraine: A Sociological Perspective]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiologhiia. Pravo*, 3(55), pp. 15–23 [in Ukrainian].
6. Komentar MZS Ukrainy shchodo diialnosti Trokhstoronnoi kontaktnoi hrupy u konteksti vykonannia veresnevykh 2014 r. ta liutnevyykh 2015 r. Minskykh domovlenosti [Commentary by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the activities of the Trilateral Contact Group in the context of the implementation of the September 2014 and February 2015 Minsk agreements. Minsk agreements]. Retrieved from: <https://mfa.gov.ua/news/3302-komentar-mzs-ukrajinishchodo-dijalnosti-tristoronnyoji-kontaktnoji-grupi-u-konteksti-vikonannya-veresnevih-2014-rta-lyutnevih-2015-r-minsykih-domovlenostej> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
7. Malchykova, D., Pylypenko, I. (2022). Okupatsiinyi urbitsyd: miskyi dosvid i povsiakdenni praktyky naselennia (pryklad Khersona, Ukraina) [Occupation urbanism: urban experience and everyday practices of the population (the case of Kherson, Ukraine)]. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia*. Kyiv. Vyp. 88. Pp. 6–15 [in Ukrainian].
8. Mykhailenko, H., Cheremisin, O. (2020). New Ukraine vs Novorossia: myths and realities of geopolitical changes during the second half of the XVIII – at the end of the XIX century. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*. 14, pp. 36–45. DOI: 10.24919/2519-058x.14.197177 [in English].
9. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vyznannia okremykh raioniv, mist, selyshch i sil Donetskoi ta Luhanskoi oblasti tymchasovo okupovanykh terytoriiamy» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Recognition of Certain Districts, Cities, Towns and Villages of Donetsk and Luhansk Regions as Temporarily Occupied Territories»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2015. № 17. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
10. Rosiiski «psevodoreferendumi» pid dulamy avtomativ [Russian «pseudo-referendums» at gunpoint]. Retrieved from: <https://tsn.ua/ato/roziyski-referendumi-pid-dulami-avtomativ-yak-golosovali-okupovani-teritoriyi-i-scho-bude-dali-2168062.html> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
11. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro mezhi ta perelik raioniv, mist, selyshch i sil, chastyn yikh terytorii, tymchasovo okupovanykh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh» [Decree of the President of Ukraine «On the Boundaries and List of Districts, Cities, Towns and Villages, Parts of Their Territories Temporarily Occupied in Donetsk and Luhansk Regions»]. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/322019-26050> (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
12. Ukraina u tsyfrakh 2021 [Ukraine in numbers 2021]. *Statystychnyi zbirnyk*. Kyiv, 2022. 46 p. [in Ukrainian].
13. Cheremisin, O.V. (2017). *Miske samovriadiuvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr.* [City Self-Government in the South of Ukraine in 1785–1917]. Kherson: Oldi-plus. 598 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.06.2023
The article was received 06 June 2023